

Wederopstanding

ROB GOLLIN – 27/03/13, 00:00

Spuuglelijk of juist toonbeeld van architectonische schoonheid? Veel wederopbouwkerken gaan tegen de grond, maar steeds vaker krijgen ze een nieuwe bestemming.

Het is geen geloofstempel die voorbijgangers ontzag inboezemt, de Christus Koningkerk in Hoensbroek. Witte gevels in harmonicavorm, zaagtanddak, vrijstaand klokkentorentje.

Het gebouw in Nieuw Lotbroek, een wijk tussen het centrum en een vroegere mijnwerkerskolonie, is toch wat minder bleekjes dan het op het eerste gezicht lijkt. In het geboortjaar 1964 stond het zelfs bol van nieuwigheden. Dit was destijds de eerste kerk die uit prefab-elementen werd opgetrokken, de dakdelen met een lengte van 23 meter moesten over het spoor worden aangevoerd. Met nog geen 7 meter hoogte was het toen het laagste godshuis van Nederland. Hier was in de pastorie plek voor zowel de pastoor, de huishoudster en de kapelaan, er was een zaaltje voor vergaderingen, zangkoren en koffietafel - allemaal ongebruikelijk voor een rooms-katholieke preekplaats.

Maar wie maalt er nog om? De klokken roepen geen gelovigen meer op. Het gebouw is in 2010 aan de eredienst onttrokken en staat sindsdien leeg. Gesneuvelde ruiten getuigen van een weinig liefdevolle bejegening. Is er misschien nog iets zingeverigers denkbaar dan een bestaan als mikpunt? Niemand in de parochie die het weet.

Het zijn doorgaans niet de scheppingen die een brede publieke waardering krijgen, de kerken die vanaf 1945 tot het begin van de jaren zeventig in een snel tempo verrezen. In nieuwe wijken, buiten stadscentra en dorpskernen, kwamen er vele honderden bij waar uitdijend protestants-christelijk en katholiek Nederland Gods woord aanhoorden; precieze aantallen over de bouwwoede ontbreken. Architectuurhistoricus Herman Wesselink heeft wel een verklaring voor de beperkte appreciatie. 'De bouw moest meestal snel en sober. In de beleving zijn het veelal van die grauwe, hoekige, betonnen bakken. En als ze nog in gebruik zijn, zie je van die eenzame zielen in een lege zaal.' Eenmaal leeg, slaat de verloedering snel toe. Dat helpt ook niet.

Wesselink is aan de Vrije Universiteit Amsterdam bezig te promoveren op een onderzoek naar kerken vanaf 1800 en werkt aan een richtlijn voor het behoud van de meeste waardevolle gebouwen. De gevolgen van de geringe sympathie zijn er naar: veel wederopbouwwerken gaan na het verlies van functie tegen de vlakte. Kerkgenootschappen hebben geen geld voor onderhoud, laat staan voor renovatie. Ze moeten schipperen: restauratie van oudere en omwille van hun monumentaliteit vaak geliefdere kerken wordt niet zelden bekostigd met de verkoop van grond waarop een wederopbouwcreatie staat. In de omliggende wijken zelf kalft de herinnering snel af. Wesselink: 'Daar is de vergrijzing volop gaande. De nieuwe bewoners hebben er niks mee. Migrantengedrag hebben veelal een ander geloof, jongere bewoners zijn gesecculariseerd.' Bescherming door een monumentenstatus is nog een zeldzaamheid. Het is gewijd, maar vogelvrij beton.

In Limburg prikt veel naoorlogse heiligheid omhoog. Zodra een parochie de grens van zo'n drieduizend zielen passeerde, volgde de markering met altaar en klokkentoren. Historicus

Antoine Jacobs maakte met collega Bart Wiekart een inventarisatie in de provincie. Ze telden 180 wederopbouwkerken. Dat die gebouwen aan het verdwijnen zijn, hing lange tijd ook samen met de opstelling van het bisdom. Dat verzette zich lang tegen het vinden van een andere bestemming voor de panden. God is immers voor eeuwig aanwezig in Zijn huis. Dat de Augustijnenkerk in Maastricht een discotheek werd en er uitbundig gedanst werd tussen de heiligenbeelden, maakte de bereidheid te zoeken naar alternatieven voor sloop er niet groter op. Jacobs waarschuwt dat het snel gaat. De Sint Jozef in Vaals, de Maria Goretti in Kerkrade, de Sint Barbara in Geleen-Lindeheuvel; voorgoed verdwenen uit het straatbeeld. 'Volgens mij waren dat kerken met monumentale allure. Maar je hoort eigenlijk zelden protest. De sociale cohesie in de ring rondom die kerken is gering. Slechts een enkeling betaalt nog de gezinsbijdrage. Maar als we niet oppassen, raken we na de overblijfselen van de mijnbouw in deze streek nu ook een belangrijk deel van de geloofsgeschiedenis kwijt.'

Hier en daar is er al een vervolg. In de Baandert, een wijk in Sittard, klinkt sinds enkele maanden weer een carillon. Het is de voorbode van een nieuw leven voor de Bernadettekerk uit 1968, destijds opgetrokken op het terrein van voetbalclub Sittardse Boys. Binnen ruikt het naar vers stucwerk. Directievoerder Huub Graat, lid van het kerkbestuur, beklimt enthousiast de trappen naar het voormalige priesterkoor en gebaart de lege zaal in. 'Hier zullen straks de bewoners van de wijk elkaar weer kunnen ontmoeten.'

Vanaf de zomer staan op de leistenen vloer zuiltjes opgesteld die plaats gaan bieden aan urnen. Het columbarium - naar voorbeeld van de St. Jozefkerk in Aken - wordt een plek voor alle gezindten. Nabestaanden betalen 1800 tot 2300 euro om een urn voor een periode van 20 jaar onder te brengen. Graat verwacht er wel wat van. 'Het is veel comfortabeler om hier een urn te bezoeken dan in weer en wind naar een muur op een begraafplaats te gaan. Dit is een gesloten en verwarmde ruimte.' De opbrengst van de urnen is niet voldoende om de exploitatie te dekken. Een uitvaartonderneming is partner, aan de achterzijde van de kerk is een mortuarium ingericht. Graat: 'Het is intussen ook een commercieel verhaal geworden.' Uiterlijk veranderde er weinig. Het asymmetrisch schuin aflopende dak is gebleven. 'Dat geeft het gevoel dat je een tent betreedt. Dat wilden we zeker bewaren.' Zelfs het wandvullende kunstwerk met symbolische figuren uit staal, zink en plexiglas is gebleven. Graat ziet nog elke keer als hij er naar kijkt er weer wat anders in.

Architectuurhistoricus Wesselink is niet al te pessimistisch gestemd. In de top-100 van monumenten uit de wederopbouwperiode, nog opgesteld onder minister van Cultuur Plasterk, staan veertien kerken. Staatssecretaris Bussemaker van Cultuur presenteerde vorige week in Eindhoven een aanvullende lijst van gebouwen uit de late wederopbouwtijd die de status van rijksmonument zouden verdienen en daar staan weer veertien gebedshuizen op. Wesselink: 'Maar je kunt natuurlijk wel stellen dat 28 op een totaal van meer dan duizend nog altijd aan de magere kant is.' Dat duurzaamheid in de architectuur een grotere rol speelt, vergroot volgens hem de kans op een herbestemming. Een landelijke organisatie, Reliplan, waarin vastgoedadviseurs, architecten, makelaars, juristen en bouwkundigen samenwerken, heeft het verbouwen van religieus onroerend goed tot specialisme gemaakt.

Wesselink tekent aan dat bij dergelijke ingrepen wel tegenslag op de loer ligt. Achterstallig onderhoud, betonrot, asbest, lekkages en een niet altijd even praktische indeling kunnen de post onvoorzien behoorlijk opjagen. In haalbaarheidsstudies zullen scherpere eisen aan klimaatregeling en brandveiligheid gaan meetellen. Bovendien is er concurrentie: er staan ook veel kantoren leeg die met misschien wel minder inspanning kunnen worden verbouwd.

Wesselink juicht de toenemende belangstelling in elk geval toe. 'Of het mooi of lelijk is, dat maakt eigenlijk niet zo veel uit. Dit zijn gebouwen die de laatste fase van de kerkbouw weerspiegelen, de stuiptrekkingen van de verzuiling. Het is bouw vol idealen: alleen al de plek, de kerk als het sociale middelpunt van de wijk. Er kwamen nieuwe materialen als beton en glasblokken. Tegelijkertijd waren de budgetten krap. Dit was experimentele en innovatieve architectuur.'

De indeling volgde ook de veranderingen in de liturgie. De zalen zijn breed, waar mogelijk ontbreken zichtbelemmerende pilaren. In de mis staat de priester voortaan niet meer vooral met de rug naar de kerkganger gekeerd en het gezicht naar God, maar spreekt hij staand achter lessenaar en altaar de parochianen aan. Zeker zo opvallend was de kunst in en om de kerk. Mozaïeken, sgraffito en glas in beton met vaak abstracte voorstellingen, geven de panden de religieuze identiteit die de buitenkant niet altijd als vanzelfsprekend prijs geeft.

Wesselink: 'Het zou zonde zijn als deze bladzijde in de geschiedenis van de Nederlandse architectuur wordt weggescheurd. Het probleem is dat de waardering er altijd wat achteraan hobbelt. In de jaren zestig en zeventig zijn er veel 19de-eeuwse kerken verdwenen. Die waren toen te protserig, kitsch. Nu is de naoorlogse periode aan de beurt. Je zult zien: als de zeldzaamheid toeneemt, groeit het besef van waarde.'

In Limburg is het proces aan het ontkiemen. In de Heilige Geest Kerk in Roermond gaat onder de koepel sinds 2011 een gezondheidscentrum schuil. Maar nog eerder dan de rooms-katholieke parochies in de provincie, namen de protestants-christelijke gemeenten er al afstand van de kerkgebouwen. Op een heuvel in Heerlerheide, omgeven door oude mijnwerkerswijken, ligt het witte Sionskerkje uit 1953, dat tot in de jaren negentig in gebruik was bij de hervormde gemeente. Hier gingen vooral ingeweken noorderlingen uit Friesland, Drenthe en Groningen naar de kerk. Rond de eeuwwisseling dreigde het kerkje ten prooi te vallen aan vandalisme, reden jongeren op brommers door de kerkzaal en de consistorie en werden de spijlen van het balkon van de orgeltribune opgestookt. Nu zit Mok Uitvaartverzorging in het gebouw en wordt de zaal als aula benut tijdens teraardebestellingen op de aanpalende begraafplaats. De voormalige zondagsschool is het mortuarium. Mariëlle Mok leidt samen met haar man de onderneming. 'We wisten: als dit vrijkomt, is het van ons. Er hangt een serene sfeer, heel anders dan in die anonieme panden op een industrieterrein.' Dat er weleens lekkages zijn en er fors moest worden geïnvesteerd in dubbele beglazing en een klimaatinstallatie, namen ze op de koop toe. 'De kerk kostte destijds 75 duizend gulden. Dat bedrag was met dubbeltjes en kwartjes bijeen gespaard. Overal was op beknipt. Dan weet je wat je kunt verwachten.'

De buurt was volgens Mok blij met het behoud, al moeten omwonenden soms even slikken als in het kader van vernieuwingen in het uitvaartwezen popmuziek uit de boxen schalt. 'Maar als we uitleggen dat het de wens is van de overledenen, is er snel begrip.'

Op de lijst van Bussemaker met te beschermen wederopbouw staan van de veertien kerken er vier in Limburg. Er staat een Christus Koningkerk op. Het is echter niet die in Hoensbroek, maar die in Heerlen. Niet alles kan heilig worden verklaard.

Extra: Zonde

Het Nederlands Dagblad organiseerde afgelopen weken de verkiezing van de mooiste gesloopte kerk. Er werden 7400 stemmen uitgebracht op 58 verdwenen gebedshuizen. Die werden vermeld op de website mooistegeslooptekerk.nl. De top drie:

1 De Koninginnekerk in Rotterdam. Gebouwd in 1904-1907, gesloopt in 1972.

2 Sint Michaëlskerk in Zwolle. Gebouwd in 1890-1892, gesloopt in 1965.

3 Maria Magdalena-kerk in Amsterdam. Gebouwd in 1889-1891, gesloopt in 1968.

Extra: Slopen graag

Als tegenhanger voor de verkiezing van de mooiste gesloopte kerk door het Nederlands Dagblad, organiseerden de websites goedgelovig.nl en staatgeschreven.nl een competitie voor de lelijkste nog te slopen kerk van Nederland.

1 Brehobôthkerk in Zeist. Bouwjaar 1972.

2 Opstandingskerk in Zwolle. Bouwjaar 1966.

3 Vrije Baptistenkerk in Groningen. Sinds 2012 gevestigd in een voormalige melkfabriek.

VIER VOORBEELDEN VAN HERGEBRUIK

1 Pniëlkerk, Amsterdam

De kerk van de gereformeerde kerkgemeenschap in Bos en Lommer dreigde te verkommeren achter hoog opgeschoten struikgewas, totdat het Multicultureel Podium Mozaïek, dat theater, wereldmuziek, kleinkunst en dans programmeert, te kennen gaf er wel in te willen trekken. Dankzij een baaierd aan subsidies kon er worden verbouwd, ook al omdat de consistorie plaats ging bieden aan een huisartsenpraktijk.

Bij de transformatie - een ontwerp van architect Jan Frederik Groos - was volgens projectleider Peter Evers van OIII Architecten het uitgangspunt de kerk als monument te behandelen, hoewel er geen beschermde status bestond. Het ontbreken van goede tekeningen maakt de ingreep er niet gemakkelijker op.

De gevel met de rijen ruitvormige raampjes, die de kerk de bijnaam het theelichtje gaven, bleef in tact. Een glaspaneel met religieuze voorstelling - een tweede sneuvelde in het proces - een muurschildering en blauwe accenten werden gehandhaafd. De balkons van het origineel gaan schuil achter de tribune. In de kerkzaal is een extra verdieping voor het theater gemaakt, op de begane grond zijn ruimten voor voorzieningen als een kantoor, horeca en opslag. Evers: 'Zo'n lege kerk was echt een dode hoek in de wijk. Het is nu bijzonder om te zien dat het gebouw weer een centrale plaats inneemt.'

Algemeen directeur Zafer Yurdakul is nog altijd tevreden met het resultaat. 'Zeker niet alle wederopbouwkerken zijn mooi, maar deze wel. Het is een markant gebouw met een korte geschiedenis, het is met respect behandeld en de monumentale waarde is nog zichtbaar voor het publiek.' Er zijn ook nadelen: het aanbrengen van een moderne klimaatregeling en aanpassingen aan de indeling zijn niet mogelijk. Zo heeft de foyer een L-vorm, hij had liever een overzichtelijke ruimte gehad. Maar dan was een ingreep aan de fundering noodzakelijk geweest.

2 N.H. Opstandingskerk, Schiedam

Twee rooms-katholieke kerken in de Schiedamse naoorlogse uitbreidingswijk Nieuwland waren al gesloopt. Eenzelfde lot stond ook de Nederlands Hervormde Opstandingskerk te

wachten, totdat een plan er zes woningen in onder te brengen levensvatbaar bleek. In de buurt was een revitalisering al ingezet: er was een metrostation in aanbouw, portiekflatjes vlakbij waren vervangen door eengezinswoningen.

Volgens architect Hans Treurniet was het belangrijk de bestaande gevelstructuur te handhaven. Een 6 meter hoge glaswand bleef onaangetast door vides te creëren. De hoogte van de kerkzaal bleef zo herkenbaar. Wel werd de wand voorzien van dubbel glas, waarvoor speciaal smalle kozijnprofielen zijn ontwikkeld. In de van oorsprong blinde pui aan de andere kant kwamen ramen en deuren.

Treurniet, die meer herbestemmingsprojecten heeft gedaan, beklemtoont dat de opdrachtgever ambitieus moet zijn. 'Wie alleen uit is op een zo goedkoop mogelijk exploitatie, zal bedrogen uitkomen. Je moet echt je nek durven uitsteken. De isolatie van zo'n enorme glaswand is best lastig, bijvoorbeeld.' Volgens hem moet worden gekeken naar het specifieke karakter van het gebouw om op basis daarvan de nieuwe bestemming te bepalen. 'Je ziet nog te vaak dat het andersom gebeurt. Dat maakt het vaak nodeloos gecompliceerd.'

Anton Gerla is bewoner van het eerste uur. 'We werden aangetrokken door de vele vierkante meters in een uiterlijk toch tamelijk traditioneel gebouw. Het plafond is hoog, de woonkamer is groot. Je voelt dat je in een bijzonder project woont.' De energiekosten zijn laag, mede door het aanbrengen van een isolatiewand tegen de buitenmuur. 'Het is hier eerder te warm dan te koud.' Van oudere voorbijgangers komen enthousiaste reacties. 'Die zijn hier nog naar de kerk geweest, of ze hebben hier nog dansles gehad.'

3 Sint Isidorus Kerk, Nagele

De Rooms-Katholieke kerk was het eerste godshuis dat leeg kwam te staan in Nagele, een dorp in de Noordoostpolder opgetrokken volgens de richtlijnen van het Nieuwe Bouwen: recht, strak, licht en veel glas. Voor de 2000 bewoners waren destijds vier kerken, voor alle gezindten één.

De Isidorus is omgebouwd tot museum op verzoek van een stichting. Er moest een plek komen waar het verhaal van het dorp en de omliggende polder werd verteld. Volgens voorzitter Anjo Geluk heeft de verbouwing enkele bewoners wel geraakt. 'Die zijn er getrouwd, hun kinderen zijn er gedoopt, ze dachten dat ze er ook wel begraven zouden worden.'

Catherine Visser van DaF-architecten spreekt van een 'lichte ingreep'. 'Het gebouw heeft een bijzondere structuur: de breedte is groter dan de diepte; alsof de kerkgangers belangrijker waren dan de priester. Die vorm konden we handhaven.' De achterwand van beton en matglas is gebleven: de parochianen konden tijdens de vroege dienst de zon zien opkomen. Van de kerkbanken zijn expositietafels gemaakt. Op de verhoging voor het altaar is een kubus geplaatst, waarin een film van Louis van Gasteren over Nagele wordt vertoond. Achter het hek van de doopvont is plek voor de maquette van het dorp. De architecten kregen niet altijd hun zin. De verwarmingsinstallatie met zichtbare buizen had niet hun voorkeur, de suggestie om het bovenste deel van het kruis te verwijderen om er de T van 'tentoonstellingen' van te maken, ging de stichting te ver.

Voorzitter Geluk van de museumstichting prijst de sfeer in de zaal, al maakt het matglas het wel wat donker binnen. 'En we stoken ons tussen die hoge wanden wel arm.'

Architect Visser heeft meer projecten uit de wederopbouw ter hand genomen. 'De waardering voor de architectuur uit de vijftiger en zestiger jaren is toch ingewikkeld. Er is nog altijd de associatie met armoede en soberheid.'

4 De Heilig Hart van Jezuskerk, Hengelo

Een aannemer had de kerk aangekocht met als doel het pand te slopen en er een appartementencomplex op te trekken. Aan de overkant van het kerkplein, kempte R.K. Daltonbasisschool St. Plechelmus met ruimtegebrek. Het oog viel op het leegstaande gebouw.

Architect Ronald Olthof ontwierp een doos-in-een-doostructie om het ruimtelijk gevoel binnen de kerk te bewaren. De muren en de bestaande pilaren bleven gespaard. In het middenschip zijn twaalf lokalen in een aparte unit van twee etages opgetrokken, met daar bovenop nog gescheiden werkruimten. Het gebruik van felle kleuren versterkt het onderscheid met de oorspronkelijke functie.

Dat het gebouw geen monument was, maakte de uitvoering er ingewikkelder en duurder op. Olthof: 'Een monumentenstatus kan nog wel eens tot vrijstelling op bepaalde terreinen leiden, maar nu moesten we aan alle eisen voor nieuwbouw voldoen: het toelaten van daglicht, energiebesparing, duurzaamheid. We hebben zelfs de muren van de kerk moeten isoleren. In de zijbeuken zijn lichtstraten gemaakt. Het heeft bij elkaar zo'n 2 ton gescheeld, schat ik.'

De schoolleiding spreekt van 'een prachtige oplossing'. Er waren even wat reserves, volgens adjunct-directrice Marian Baake. Zou het niet te donker worden, binnen? De afmetingen van de lokalen zijn 'net aan.' Er zijn problemen met de luchtverversing geweest: het was binnen te warm.

'Maar uiteindelijk is alles goed gekomen. We zijn blij dat het gebouw is blijven staan. We krijgen geregeld bezoekers die zodra ze binnenkomen herinneringen beginnen op te halen. Omwonenden hebben nog steeds een band met de kerk.'